

**ANDRZEJ KLASIK
FLORIAN KUŹNIK**

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

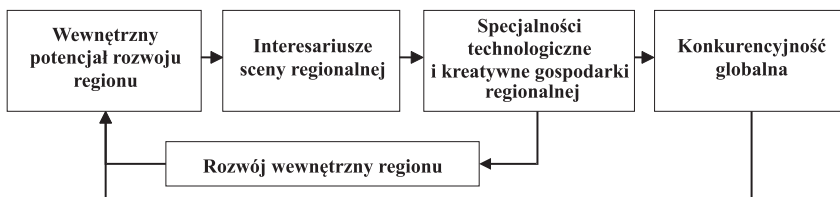
SPECJALNOŚCI REGIONU W PERSPEKTYWIE STUDIÓW PROSPEKTYWNYCH I STRATEGICZNYCH

Abstract: Regional Specialities – Foresight and Strategic Perspective. The paper is focused on emerging specializations – technological and creative – of a region. Their process of emergence is understood as a syndrome of endogenous development. Endogenous growth potentials are the base of endogenous development as well as of creation of and learning the new specializations. According to them, regional stakeholders build their activities and enter relations with external actors on global markets. The idea of learning and creating the new specializations is seen in a perspective of regional cycle. The rationale for foresight and strategic studies as well as their utilitarian aspect are pinpointed. Foresight and strategic studies can be applied to understanding the mechanism of endogenous development and to elaborating the regional development strategy.

Keywords: Endogenous development, endogenous growth, global competitiveness of regional economy potentials, regional economic specializations.

Wstęp

Przedmiotem opracowania są specjalności gospodarki regionalnej widziane przez pryzmat studiów prospektywnych i strategicznych. Dają się one ująć w formie cyklu zawierającego cztery fazy.

Ryc. 1. Specjalności regionu w perspektywie studiów prospektywnych i strategicznych (idea przewodnia)

Źródło: Opracowanie własne (ryc. 1-4; 6).

Osnową pierwszej fazy jest potencjał wewnętrzny rozwoju regionu. Jego ewaluacja i integracja w wymiarze intelektualnym, kulturowym, biznesowym i politycznym wyzwała generowanie specjalności regionalnych w formie innowacyjnych, załączkowych firm. Powstawanie takich firm jest odpowiedzią na posiadane przez region – wynikające z jego wewnętrznego potencjału – wyróżniające atuty definiowane jako jego unikatowe cechy strukturalne.

W fazie drugiej decydującą rolę do odegrania mają aktorzy sceny regionalnej. Są nimi przywództwa i liderzy środowisk intelektualnych, instytucji kultury, przedsiębiorcy i menadżerowie oraz gremia samorządowe poziomu wojewódzkiego będące zwornikiem i podmiotem polityki rozwoju regionu. Faza druga sprowadza się do uaktywnienia interesariuszy sceny regionalnej. Prowadzi to do rozwijania i uświadamiania sensu rozwoju nowych specjalności dzięki współdziałaniu i łącznemu wykorzystaniu różnych kapitałów.

Faza trzecia może być nazwana fazą zmasowanego inwestowania we flagowe przedsięwzięcia regionalne z myślą o tworzeniu nowych branż technologicznych i branż kreatywnych, które stopniowo zaczynają tworzyć rdzeń przekształcającej się gospodarki regionu. Oferta produktowa branż technologicznych i kreatywnych może stopniowo być lokowana na rynkach; europejskim i globalnym.

Faza czwarta daje wyobrażenie o charakterze globalnej przewagi konkurencyjnej regionu będącej zdolnością nowych branż technologicznych i kreatywnych do uczestnictwa w wymianie międzynarodowej. W ten sposób rodzi się nowy profil gospodarek regionalnych jako gospodarek wiedzy i kreatywności.

Zarysowany powyżej cykl tworzenia się specjalności regionalnych przynosi kumulatywny proces rozwoju wewnętrznego regionu, jeśli z powtarzalności kolejnych cykli wyłania się nowa gospodarka regionu. Idea przewodnia uczenia się i budowania nowych specjalności regionalnych wywiedziona z koncepcji cyklu regionalnego podkreśla rację i użyteczność studiów prospektywnych i strategicznych. Zwraca także uwagę na rolę inicjatywy strategicznej przywództwa regionalnego oraz inicjatyw projektowych liderek środowisk uczestniczących w całym tym procesie.

1. Rodzenie się specjalności regionalnych przez rozwój wewnętrzny

W teorii rozwoju regionów wyróżnia się zasadniczo dwie drogi rozwojowe: drogę rozwoju zewnętrznego i drogę rozwoju wewnętrznego.

Rozwój zewnętrzny oznacza, że nośnikiem rozwoju regionu są firmy, inwestorzy i zasoby zewnętrzne. Dzięki nim można w przyspieszonym tempie radzić sobie z procesami dostosowań strukturalnych oraz redukować napięcia i skutki, zwłaszcza społeczne związane z redukcją poziomu aktywności gospodarczej i zawodowej w regionie oraz procesami likwidacyjnymi. Dzięki inwestorom i zasobom zewnętrznym

w regionie pojawiają się albo nowe specjalności gospodarcze albo wzmocnieniu ulegają specjalności już obecne w regionie. W ten sposób dochodzi do podniesienia międzynarodowej konkurencyjności konsolidującej się po zmianach gospodarki regionu.

Z rozwojem zewnętrznym gospodarki regionalnej związane jest ryzyko delokalizacyjne i ryzyko transferu poza region i kraj efektów ponadprzeciętnej produktywności pracy osiąganych w korporacjach międzynarodowych. Ryzyka te rosną wraz z pogłębiającymi się procesami globalizacyjnymi. W odniesieniu do gospodarek regionalnych powyższe ryzyka rozpatrywać trzeba łącznie z potencjałami i atutami rozwoju wewnętrznego poszczególnych regionów.

Istotą rozwoju wewnętrznego jest oparcie przyszłości każdego regionu na jego wewnętrznych potencjałach i atutach wyróżniających. Oznacza to, że fundament koncepcji rozwoju regionu są specyficzne dla każdego regionu z osobna jego potencjały i atuty. Logika rozwoju wewnętrznego podpowiada połączenie w jedną całość trzech procesów, tj. specjalizacji i dywersyfikacji struktury gospodarczej regionu oraz terytorializacji wchodzącego w jej skład sektora przedsiębiorstw. Obecne specjalizacje, budowane nowe specjalizacje regionalne oraz skoncentrowane terytorialnie łańcuchy i skupienia (klastry) aktywności gospodarczych definiują istotę rozwoju wewnętrznego regionu.

Współcześnie rozwój regionu znajduje wyraz w krystalizującej się dwubiegowej strukturze jego gospodarki. Przez innowacje technologiczne i innowacyjne projekty rozwija się gospodarka technologiczna oparta na wiedzy, jednocześnie przez kulturyzację gospodarki regionu tworzy się drugi jej filar, tj. gospodarka kreatywna wyrastająca z twórczości i aktywności sektora kultury.

Ryc. 2 prezentuje całościowe podejście koncepcyjne do kreowania specjalności regionalnych sprofilowane przez drogę rozwoju wewnętrznego.

Procesy Drogi rozwoju	Specjalizacja gospodarki regionu	Dywersyfikacja gospodarki regionu	Terytorializacja w gospodarce regionu
Rozwój wewnętrzny	Obecne specjalności regionu	Uczenie się i budowanie nowych specjalności regionu	Rozwój struktur klastrowych w gospodarce technologicznej i gospodarce kreatywnej regionu
Rozwój zewnętrzny	Specjalności biznesu międzynarodowego podtrzymujące obecną strukturę gospodarki regionu	Specjalności biznesu międzynarodowego nieobecne w istniejącej strukturze gospodarczej regionu	Rozwój lokalnej tkanki gospodarczej profilowanej przez biznes międzynarodowy

Ryc. 2. Rozwój wewnętrzny jako koncepcja teoretyczna kreowania specjalności regionalnych

Rozwój wewnętrzny staje się pierwotnym wehikułem rozwoju regionu, który połączony komplementarnie z rozwojem zewnętrznym pozwala na utrzymanie i wzmocnienie międzynarodowej (globalnej) konkurencyjności gospodarki regionalnej.

2. Interesariusze specjalności regionalnych

W każdej gospodarce regionalnej za obecnymi i pojawiającymi się nowymi specjalnościami stoją przede wszystkim interesy różnych grup biznesu. W grze o rozwój regionu „na starcie” dominującą pozycję zajmują grupy biznesowe koncentrujące lub konsolidujące obecne od dawna w regionie dziedziny działalności. Często mogą stać one w opozycji do rodzących się nowych procesów rozwojowych i nie sprzyjać uczeniu się i dojrzewaniu nowych specjalności regionalnych. Co więcej, mogą zwłaszcza tradycyjne zasoby i nowe, atrakcyjne lokalizacje regionu blokując w ten sposób zarówno środowiska *start up* 'owe, jak i rozwijający się sektor małych i średnich przedsiębiorstw.

W interesie całego regionu leży realokacja zasobów do nowych, przyszłościowych dziedzin działalności dokonywana przez istniejące w regionie grupy interesu, mimo występowania w ich ramach specyficznych, tj. zachowawczych układów behawioralnych. Jeszcze w większym stopniu powinno następować rodzenie się i dojrzewanie nowych grup interesu, dzięki którym następuje mobilizacja i koncentracja kapitału w branżach gospodarki technologicznej i kreatywnej regionu. Interesariuszami rozwoju regionu są w tym względzie różnorodne grupy biznesowe powiązane i współpracujące z instytucjami badawczymi, edukacyjnymi i artystycznymi.

Obok wymienionych powyżej, rodzimych grup interesu w gospodarkach regionalnych są obecne zewnętrzne grupy biznesowe. Mogą one przyczyniać się zarówno do konsolidacji istniejących specjalności regionalnych jak i stać się uczestnikiem budowania w regionie nowej gospodarki we własnych układach kooperacyjnych. Zewnętrzny biznes może także cechować inną orientacją rozwojową, w szczególności przejawiająca się nie wchodzeniem w sieci współpracy z biznesem regionalnym i miejscowymi środowiskami zaangażowanymi w budowanie koncepcji rozwojowych w regionie.

Odrębnym zagadnieniem staje się poszukiwanie i przyciąganie do regionu takich zewnętrznych grup interesu, które wzmocniają procesy dywersyfikacji gospodarczej regionu i są skłonne wchodzić w partnerskie relacje współpracy i wzmocniać zjawisko terytorializacji wielkich przedsiębiorstw w gospodarce regionu. W tego typu procesach szczególną rolę do odegrania mają różnorakie instytucje otoczenia biznesu i zaangażowane w świadczenie nowoczesnych usług biznesowych.

Ryc. 3 przedstawia stronę instytucjonalną kształtowania się specjalności regionalnych w relacjach zewnętrznych i wewnętrznych grup biznesowych.

	Specjalizacja gospodarki regionu	Dywersyfikacja gospodarki regionu
Rozwój wewnętrzny	Istniejące w regionie grupy biznesowe koncentrujące lub konsolidujące obecne dziedziny działalności	Istniejące w regionie grupy biznesowe dokonujące realokacji zasobów do nowych dziedzin działalności oraz powstawanie i rozwój dynamicznych grup biznesu
Rozwój zewnętrzny	Pojawianie się w regionie zewnętrznych grup biznesowych wchodzących do już obecnych dziedzin działalności/branż	Poszukiwanie przez region zewnętrznych grup biznesu spoza obecnych dziedzin działalności i terytorializacja ich działalności

Ryc. 3. Warstwa instytucjonalna powstawania i rozwijania specjalności w gospodarce regionu

Spodziewać się należy, że uczenie się i budowanie nowych specjalności regionalnych w partnerstwie i współpracy z zewnętrznymi grupami biznesu może uzyskać wysoki priorytet w dziedzinie gospodarki technologicznej. Natomiast w przypadku gospodarki kreatywnej należy liczyć się z odrębnością i wyraźną specyfiką powstawania i rozwoju specjalności regionalnych opartych na twórczości artystycznej i sektorze kultury oraz międzynarodowym środowisku artystycznym różnych dyscyplin.

3. Potencjały generujące rozwój gospodarki technologicznej i kreatywnej

Tworzenie się nowej gospodarki w regionie, na podstawie wiedzy i kreatywności stawia przed interesariuszami sceny regionalnej wyzwanie dotyczące wykorzystania posiadanych i powiększających się własnych potencjałów rozwojowych ale też ich łączenia i wspólnego wykorzystania w procesie kreowania nowych specjalności gospodarki regionu.

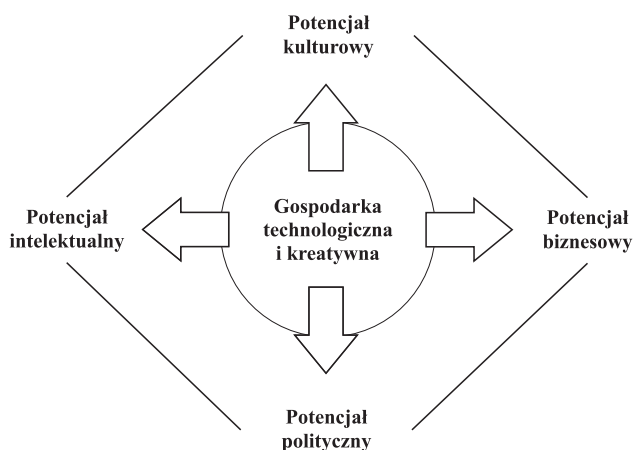
Rozwój gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej jest możliwy dzięki czterem fundamentalnym, wewnętrznym potencjałom rozwojowym regionu. Pierwszym z nich jest potencjał intelektualny. Na potencjał intelektualny składa się zarówno kapitał ludzki, jak i kapitał społeczny. W wymiarze kapitału ludzkiego potencjał ten tkwi w ludziach o wysokim statusie wykształcenia i kompetencjach profesjonalnych. Chodzi przede wszystkim o potencjał intelektualny zakumulowany w osobach aktywnych zawodowo, w przedziałach wiekowych tzw. roczników mobilnych. Potencjał intelektualny wyrażony kategorią kapitału społecznego oznacza wysokie kompetencje społeczne tkwiące w organizacjach i firmach nastawionych nie tylko na tradycyjnie rozumiane współdziałanie, ale na coś więcej, a mianowicie na aliance, skupienia oraz tworzenie konsorcjalnych projektów.

Drugim fundamentalnym potencjałem rozwoju regionu w procesie generowania nowej gospodarki jest potencjał kulturowy. Jest nim nagromadzone dziedzictwo urbanistyczno– architektoniczne regionu, a w przypadku regionów o długiej tradycji przemysłowej także dziedzictwo industrialne. Istotą potencjału kulturowego regionu jest jednak przede wszystkim kapitał kulturowy społeczności lokalnych. Ich tradycje, tożsamość kulturowa oraz poziom spójności i zorganizowania się do podejmowania inicjatyw społecznych jest czynnikiem napędowym rozwoju kulturowego i wyrastania różnych aktywności w obrębie gospodarki kreatywnej. Odrębnym składnikiem kapitału kulturowego regionu jest kapitał doświadczenia i umiejętności zakumulowany w sieci różnorodnych co do profilu instytucji kultury aktywnych w ramach różnych dziedzin sztuki.

Potencjałem spinającym budowanie gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej regionu jest potencjał biznesowy. Bez oparcia się regionu na maksymalnym wykorzystaniu własnego potencjału intelektualnego i potencjału kulturowego w połączeniu z jego potencjałem biznesowym obecnym w przedsiębiorczych ludziach, w firmach i instytucjach otoczenia biznesu niemożliwe wydaje się uczenie się i budowanie nowych specjalności regionalnych. U źródeł potencjału biznesowego leżą kompetencje przedsiębiorcze, umiejętności menedżerskie oraz zdolność odkrywania i wykorzystania różnego rodzaju nisz rynkowych i rozwojowych. Fundamentalnymi składnikami potencjału biznesowego regionu są dwa kapitały, a mianowicie: kapitał technologiczny i kapitał finansowy. Kapitał technologiczny jest źródłem innowacji zarówno przyrostowych, jak i przełomowych (radykałnych). Natomiast kapitał finansowy daje możliwość startu nowego biznesu (kapitał załączkowy), a przede wszystkim łączenia sfery badań i rozwoju z nowymi produktami.

Potencjał polityczny regionu należy ściśle kojarzyć z podmiotem władzy publicznej poziomu regionalnego wyposażonym w kompetencje decyzyjne i środki ekonomiczne pozwalające na prowadzenie polityki rozwoju. W polskich realiach ustrojowych jest to samorząd województwa. Siła potencjału politycznego tkwi w poziomie legitymizacji władzy regionalnej będącej wynikiem aktu wyborczego i stopnia uczestnictwa społeczności regionalnej w wyborach samorządowych. W tym sensie można mówić o kapitale politycznym. Istotnym składnikiem potencjału politycznego regionu jest kapitał przywództwa kooperacyjnego reprezentowany przez współpracujące ze sobą środowiska lidarskie regionu, obecne i zajmujące silną pozycję w polityce krajowej. Z kolei, siłę wizjonerską oraz zdolność kreowania i wprowadzania w życie nowych inicjatyw strategicznych można określić mianem kapitału strategicznego. Mieści się w nim nie tylko wysoki poziom decyzyjności, ale finalnie wysoka zdolność generowania dużych przedsięwzięć rozwojowych przez przywództwo regionalne we współpracy z środowiskami lidarskimi sceny regionalnej.

Ryc. 4 przedstawia układ czterech fundamentalnych potencjałów gospodarki technologicznej i kreatywnej regionu. Potencjały te pozostają we wzajemnym powiązaniu ze sobą. Dobrze jest gdy prowadzi to do wzajemnego ich wzmacniania się.

Ryc. 4. Potencjały generujące gospodarkę technologiczną i gospodarkę kreatywną

Triada potencjałów regionu w formie różnorodnych kombinacji typu: intelekt – biznes – kultura stanowi fundament, z którego wyrasta nowy rdzeń gospodarki regionu jako gospodarki technologicznej i kreatywnej. Natomiast potencjał polityczny może stanowić siłę sprawczą i uruchomić przez różne narzędzia właściwe polityce rozwoju, przeprofilowanie gospodarki regionu w różne odmiany gospodarki technologicznej i kreatywnej. Ich surogatem są specjalizacje międzynarodowe regionu, których konkurencyjność globalna może zapewnić trwałą jej obecność w międzynarodowej wspólnocie silnych regionów.

4. Podejścia do generowania specjalności technologicznych i kreatywnych gospodarki regionu

Rozwój wewnętrzny regionu może być kształtowany przez dwa komplementarne podejścia, których umiejętne godzenie jest warunkiem efektywnego i skutecznego generowania specjalności technologicznych i kreatywnych regionu.

Pierwszym podejściem jest podejście „od góry” to jest od przywództwa regionalnego. Jego niezbywalnym atrybutem powinna być zdolność strategiczna podmiotu polityki rozwoju regionu kreowania przyszłości z uwzględnieniem różnorodnych uwarunkowań zewnętrznych. Do władzy regionalnej posługującej się strukturami regionalnego *governance* należy inicjatywa strategiczna służąca tworzeniu długoterminowej wizji przyszłości regionu w horyzoncie 15–20 lat. Powinna to być wizja wywiedziona z posiadanych i wzmacnianych atutów wyróżniających regionu będących zawsze czymś unikatowym i wyjątkowym, odróżniającym dany region od innych, zwłaszcza konkurencyjnych regionów. Fundamentem wizji strategicznej regionu są wartości i zasady, które orientują rozwój regionu.

Od strony makrootoczenia i otoczenia konkurencyjnego, a więc w relacjach interterytorialnych elementem testującym wizji strategicznej są szanse i wyzwania gospodarki globalnej. W przypadku szans i wyzwań globalnych, chodzi m.in. o presję i wymagania zewnętrzne, którym region będzie zmuszony sprostać w nawiązaniu do procesów długiego trwania toczących się w skali globalnej, w tym do wartości rynkowych i nierynkowych stanowiących oczekiwania zewnętrznych odbiorców i użytkowników regionu.

Wizja strategiczna przyszłości regionu powstająca z inicjatywy władzy regionalnej tworzy się w wyniku debat i dyskusji społecznej z uwzględnieniem ważnych interesariuszy sceny regionalnej. Kształt wizji strategicznej jest rezultatem konsensusu regionalnego, do którego dochodzi w procesie ścierania się różnych poglądów i z uwzględnieniem różnych interesów grupowych, ale jednocześnie uznaniem przez interesariuszy sceny regionalnej nadrzędności wartości interesu i dobra wspólnego. Wizja strategiczna regionu pozwala wyznaczyć obszary tematyczne interwencji strategicznej na rzecz rozwoju regionu. Obszary tematyczne są formą zdefiniowania priorytetów dziedzinowych rozwoju regionu. Pozwalają finalnie na uruchomienie procesu formułowania ogólnych i szczegółowych celów strategicznych rozwoju regionu w średniej i długoterminowej perspektywie czasu.

W drugim podejściu (od dołu) uruchamia się proces kreowania i rozwijania pomysłów na projekty. Ranga i potencjał interesariuszy sceny regionalnej pozwala oczekiwać z ich strony inicjatyw projektowych generujących projekty regionalne ze względu na ich znaczenie i efekty oddziaływania o zasięgu regionalnym i ponadregionalnym. Innymi słowy, można powiedzieć, że powinny być to projekty kluczowe będące siłą napędową rozwoju regionu, w szczególności jego rozwoju wewnętrznego. Przejawia się to albo w formie podtrzymywania istniejących specjalności regionalnych albo, co ważniejsze w formie kreowania nowych specjalności zapewniających międzynarodową (globalną) konkurencyjność gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej regionu.

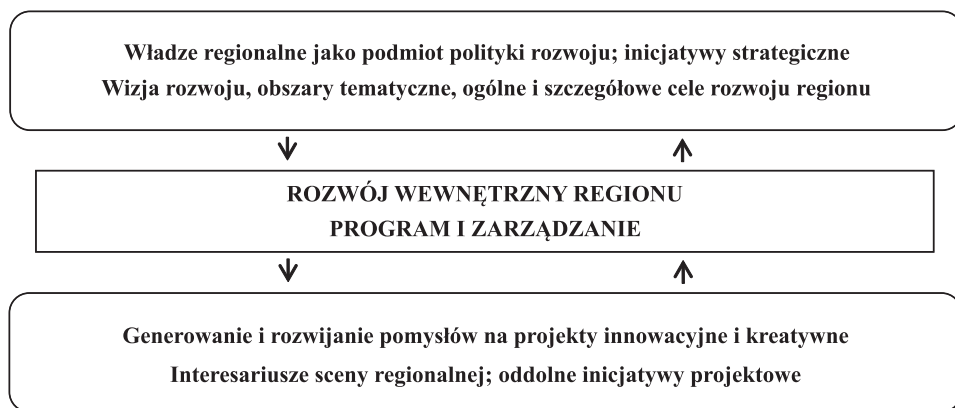
Ważnym atrybutem inicjatyw projektowych jest wchodzenie głównych interesariuszy sceny regionalnej w alianse strategiczne zapewniające łączenie indywidualnych potencjałów każdego z nich dla generowania efektów synergii. Chodzi także o równoległe uruchamianie współpracy na rzecz podnoszenia międzyregionalnej i międzynarodowej konkurencyjności regionu. W ten sposób mogą powstawać układy sieciowe, złożone struktury klastrowe i porozumienia konsorcjalne, dzięki którym region bazujący na rdzeniowych ośrodkach i dziedzinach dokonuje przejścia na nowe ścieżki kreowania własnej przyszłości.

Na ryc. 5 wyrażona została w sposób ramowy idea i procedura godzenia dwóch podejść do generowania specjalności gospodarki regionu.

Pogodzenie ze sobą dwóch fundamentalnych podejść do rozwoju regionu, tj. podejścia „od góry” i podejścia „od dołu” staje się możliwe w regionie, w którym obecne są i funkcjonują cztery kluczowe czynniki:

- kultura współdziałania,
- instytucje pośredniczące w kontaktach różnych podmiotów,
- fora wymiany myśli i rodzenia nowych idei,
- drożne kanały komunikacji społecznej.

W efekcie, mogą rodzić się różne formy partnerstwa obejmującego jednostki sektora publicznego, w tym jednostki terytorialne, sektora biznesu oraz sektora obywatelskiego. Wszystkie razem wzięte współtworzą nowe struktury regionalnego *governance*. Cele i kierunki wytyczane przez władze regionalne oraz projekty generowane przez interesariuszy sceny regionalnej wzmacniają w regionie proces podnoszenia dobrobytu społecznego.

Ryc. 5. Godzenie podejść do generowania specjalności gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej regionu

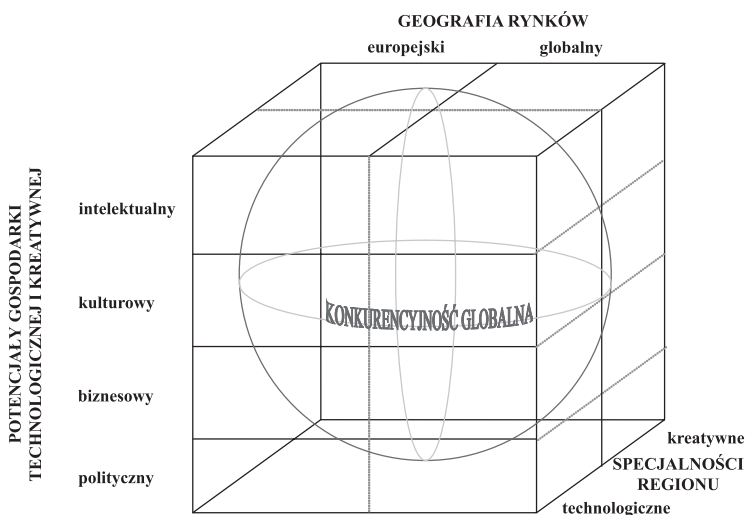
Źródło: Tworzony w woj. śląskim *Regionalny Program Rozwoju Wewnętrznego* jako odpowiedź na rządowy *Program dla Śląska*

5. Konkluzja końcowa.

Konkurencyjność globalna jako determinanta rozwoju technologicznego i kreatywnego regionu

Pogłębiająca się globalizacja współczesnych gospodarek krajowych i ich regionów, a także funkcjonowanie gospodarczych ugrupowań ponadnarodowych zmusza do uznania konkurencyjności globalnej jako nadrzędnej kategorii determinującej trwały rozwój i podnoszenie dobrobytu społecznego. Z perspektywy studiów foresightowych i strategicznych posługiwanie się kategorią konkurencyjności globalnej regionów wymaga związania ze sobą trzech wymiarów. Są to:

- geografia rynków; rynek globalny i europejski,
- potencjały gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej,
- uczenie się i budowanie nowych specjalności gospodarki regionu.

Ryc. 6. Konkurencyjność globalna jako determinanta rozwoju technologicznego i rozwoju kreatywnego

Punkt startowy stanowi uczestnictwo regionu i jego gospodarki w wymianie i konkurencji globalnej. Rozwój rynkowy specjalności istniejących i nowych może odbywać się na trzy sposoby. Pierwszym jest znalezienie przez region swojego miejsca i budowanie pozycji na już istniejącym rynku o cechach rynku globalnego. Drugi sposób związany jest z aktywnym wykrywaniem nisz rynkowych na rynku globalnym. Trzeci sposób, który wydaje się na starcie najbardziej wymagającym i „zarezerwowanym” dla najsilniejszych, korporacyjnych uczestników rynku polega na kreowaniu nowych rynków, najczęściej pod nowe produkty. Studia foresightowe ukierunkowane na rozpoznanie i ocenę przyszłości rynku globalnego w różnych jego segmentach mogą stanowić podstawę wyboru jednego z wymienionych sposobów lub ich łączenie w bardziej wyrafinowaną strategię rynkową.

Dostępne w gospodarce regionalnej scenariusze i strategię rynkowe podlegają sprawdzeniu za pomocą posiadanych potencjałów gospodarki technologicznej i gospodarki kreatywnej waloryzowanych w aspekcie intelektualnym, kulturowym, biznesowym i politycznym. Stopień dostępności różnych segmentów rynku globalnego przez region zależy od wielkości, siły napędowej i umiejętności niezbędnych do uruchomienia tych potencjałów.

Literatura

- Ascani A., Cresceuzi R., Iammarino S., 2010, *Regional Economic Development*. A. Review Search WP01/03, 7th European Community Framework Programme, European Commission.
- Beyers W. B., Fowler Ch. S., 2013, *Economic Structure, Technological Change and Location Theory: The Evolution of Models Explaining the Link Between Cities and Floks*, [w:] *Cities, Regions and Floks*, P. V. Hall, M. Hess (red.). Routledge London, New York, s. 23–42.
- Fraistrom J., Nijhamp P., Longhi S., 2002, *Regional Specialization and Location of Industrial Activity in Accesion Countries*. 42nd Congres of the European Regional Science Association, Dortmund.
- Guide to Research and Immeration Strategies for Smart Specjalization (RIS 3)*. Smart Specjalization Platform. European Union, Regional Policy, 2012.
- Guide pour la preparation des strategies de specjalization intelligente des regions francaises*, L'Europe s'engage en France. Union Europeme Guide. Edition, 2012.
- Johnson G., Scholes K. R., 2010, *Whittington kierunki strategiczne na poziomie krajowym*, [w:] *Podstawy strategii*. PWE, Warszawa.
- Kemeny T., Storper M., 2012, *Specialization and Regional Economic Development*. Regional Studies.
- Krieger-Boden Ch., 2000, *Globalization, Intergation and Regional Specialization*. Working Paper, nr 1009, Kiel Institute of World Economia, Kiel.
- Martin R., Sunley P., Tyler P., Gardiner B., 2016, *Divergent Cities in Post-industrial Britain*. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, s. 1–31.
- Morgan K., 2013, *Path Dependence and the State: The Politics of Novelty in Old Industrial Regions*, [w:] *Re-freming Regional Development. Evolution, Innovation, and Transition*, Ph. Cooke (red.). Routledge, London, New York, s. 318–340.
- Peszak K., Dziemianowicz W., Szlacheta J., 2014, *Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich regionów*. MIR Krajowe Obserwatorium Terytorialne, Warszawa.
- Pike A., Rodriguez-Pose A., Tomanej J., 2006, *Local and Regional Development*. Routledge London, New York.
- Repertire d'actions „No-Nonsense” pourbatir des regions ayant im esprit S³*, Eurada. Bruxelles, 2011.
- Vazquez-Barquero A., 2006, *Endogenous Development, Analytical and Policy Issues*, [w:] *The Regional Question In Economic Development*, A. Scott, G. Garofoli (red.). New York and London, Routlege.
- Zarządzanie firmą, Strategie, struktury, decyzje, tożsamość*, rozdz. 7, PWE, Warszawa, 1995.